

Sieradzan, Wiesław

Perspektywy publikacji atlasu historycznego miast mazowieckich

Rocznik Mazowiecki 13, 205-210

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Wiesław Sieradzan

Perspektywy publikacji atlasu historycznego miast mazowieckich

Chciałbym przedstawić szereg spostrzeżeń dotyczących perspektyw publikacji Atlasu historycznego miast mazowieckich w ramach serii *Atlas historyczny miast polskich*, wydawanego w Toruniu przez zespół prof. dr hab. Antoniego Czacharowskiego i Pracownię Atlasu Historycznego Miast Polskich pod kierunkiem dr hab. Romana Czai, prof. UMK. Nie ukrywam, iż chodzi mi tu także o uzyskanie Państwa opinii, sugestii pod adresem naszego projektu, objęcia Mazowsza programem publikacji atlasów historycznych miast. Seria zapoczątkowana t. I (Prusy Królewskie) zeszytem poświęconym Elblągowi w 1993 r. rozwija się, jak na nasze skromne warunki kadrowe, finansowe i techniczne, można powiedzieć stosunkowo dynamicznie i zdobyła uznanie w kraju i za granicą. Do obecnego roku ukazały się 4 zeszyty tomu pierwszego, poświęcone miastom: Elbląg, Toruń, Grudziądz, Chełmno, ponadto t. II (Kujawy) z zeszytem dla Bydgoszczy oraz t. III (Mazury) z zeszytem dla Giżycka¹. Cała edycja jest wydawana pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast (dalej: MKHM; Commission International pour l'Histoire des Villes), która już w 1955 r., podczas pierwszego kongresu (w Rzymie) wystąpiła z inicjatywą opracowania i publikacji atlasów miejskich jako jednego z głównych swoich zadań. Od tego momentu rozwinął się intensywny ruch wydawniczy, który objął jak dotychczas osiemnaście krajów europejskich, a ponadto i inne kontynenty. Zasadniczym celem tej edycji jest stworzenie bazy źródłowej dla badań nad procesami urbanizacyjnymi w Europie i przemianami przestrzennymi miast. Atlasy stanowią cenną pomoc dla urbanistów, architektów, konserwatorów, geodetów, a nawet specjalistów z zakresu ochrony środowiska. Możliwe

¹ *Atlas historyczny miast polskich*, t. I, *Prusy Królewskie i Warmia*, pod red. A. Czacharowskiego: z. 1, *Elbląg*, oprac. hist. R. Czaja, oprac. kartograf. Z. Kozieł, Toruń 1993; z. 2, *Toruń*, oprac. hist. J. Tandecki, oprac. kartograf. Z. Kozieł, Toruń 1995; z. 3, *Chełmno*, oprac. hist. Z. H. Nowak, oprac. kartograf. Z. Kozieł, Toruń 1999; z. 4, *Grudziądz*, oprac. hist. W. Sieradzan, oprac. kartograf. Z. Kozieł, Toruń 1997; t. II, *Kujawy*, pod red. A. Czacharowskiego, z. 1, *Bydgoszcz*, oprac. hist. E. Okoń, J. Tandecki, Toruń 1997; t. III, *Mazury*, pod red. A. Czacharowskiego, z. 1, *Giżycko*, oprac. hist. G. Białuński, oprac. kartograf. D. Chwiałkowski, Z. Kozieł, A. Noryskiwicz, Toruń-Giżycko 1998.

jest także ich wykorzystanie dla celów dydaktycznych zwłaszcza w szkołach wyższych, jak również w popularyzacji wiedzy o przeszłości miast jako elementu edukacji regionalnej. Warto też wspomnieć i to, że publikacje tego typu stanowią również skuteczny sposób gromadzenia i zabezpieczania przed ewentualnym zniszczeniem najcenniejszych źródeł kartograficznych poszczególnych miast. Na płaszczyźnie naukowej, co wydaje się najistotniejsze, atlasy stają się podstawą badań porównawczych historii miast. Realizując powyższe cele podjęto w wielu krajach prace nad edycją atlasów historycznych poszczególnych miast. Do chwili obecnej wydano już około 200 atlasów². Wciąż najbardziej zaawansowane są prace nad atlasami miast niemieckich, gdyż obejmują już blisko 130 zeszytów w ramach trzech niezależnych serii. Zasięg geograficzny tych atlasów obejmuje także polskie ziemie zachodnie i północne. Stąd: Kwidzyn, Kostrzyń, Ząbkowice Śląskie, Opole, Wrocław, Złotoryja posiadają już atlasy historyczne w wersji niemieckiej³. Prace nad polską edycją atlasu podjęto dopiero w 1990 r. w Instytucie Historii i Archiwistyki UMK, pod kierunkiem prof. dr hab. Antoniego Czacharowskiego, członka Międzynarodowej Komisji Historii Miast. Po opracowaniu koncepcji *Atlasu historycznego miast polskich* wystąpiono z wnioskiem do Komitetu Badań Naukowych (KBN) o przyznanie środków na publikację w pierwszym etapie zeszytów byłych miast pruskich. Dotychczasowe doświadczenia wydawców atlasów i standaryzujące wymogi Międzynarodowej Komisji Historii Miast wyznaczyły formę interesującej nas serii wydawniczej. *Atlas historyczny miast polskich* jest publikowany w postaci zeszytów w formacie 35 x 50 cm, zawierających przede wszystkim plany poszczególnych miast i mapy ich okolic. W każdym zeszycie znajduje się zestaw następujących jednostek kartograficznych:

- 1) karta, będąca edycją planu katastralnego miasta z XIX w. w skali 1:2 500 (plan kolorowy);
- 2) współczesny plan miasta w skali 1:5 000;
- 3) mapa okolic miasta z XIX w. w skali 1:25 000;
- 4) plan przedstawiający rozwój przestrzenny od okresu średniowiecza do czasów współczesnych w skali 1:5 000 (plan kolorowy).

Poszczególne zeszyty zawierają ponadto komentarz historyczny w dwóch lub na życzenie sponsorów nawet trzech wersjach językowych (polskiej, niemieckiej, angielskiej, francuskiej). Stan zaawansowania badań szczegółowych (np. socjotopograficznych) w odniesieniu do poszczególnych miast, które w dużej mierze zależą od zachowanych źródeł historycznych, warunkuje możliwość zamieszczania jako uzupełnienie karty przedstawiającej strukturę społeczną, funkcje gospodarcze, kulturalne, religijne i komunikacyjne miast oraz główne wyniki badań archeologicznych, architektonicznych oraz z zakresu historii kultury materialnej. Wydawcy starają się ponadto w poszczególnych zeszytach

² R. Czaja, *Atlas historyczny miast europejskich*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, nr 3, 1992, s. 399–405.

³ Ibidem, s. 401.

opublikować również najstarsze plany (tzw. przedkatastralne), wartościowe widoki miast, współczesne zdjęcia lotnicze miast, pieczęci, a nawet fotografie makiet. W przypadku miast fortecznych lub, w pobliżu których znajdowały się twierdze, zamieszczane są również plany z różnych faz ich istnienia. W ramach części wstępnej poszczególnych zeszytów atlasu jest zamieszczany zarys dziejów miasta ze szczególnym uwzględnieniem jego rozwoju przestrzennego. Z reguły jest to tekst o objętości 2–3 arkuszy wydawniczych.

Jeżeli chodzi o aktualny stan prac wyżej wymienionej serii można przyjąć, że w niedługiej perspektywie zostaną opracowane zeszyty dla Braniewa, Olsztyna, Malborka i Gdańska, co jednak ze zrozumiałych względów będzie wymagało bardzo żmudnych i pracochłonnych prac przygotowawczych i wydawniczych. W pracach zespołu przyjęto założenie, że celem atlasu będzie publikacja źródeł kartograficznych. Główne znaczenie przypisuje się więc edycji XIX-wiecznego planu katastralnego, opartego w przeciwieństwie do wielu planów ze wcześniejszego okresu, na dokładnych pomiarach geodezyjnych.

* * *

Miasta mazowieckie wydają się być z wielu względów interesującymi kompleksami urbanistycznymi, godnymi opracowania atlasu historycznego. Wprawdzie wśród ponad stu miast mazowieckich nie było do początków XVI w. żadnego zaliczanego do kategorii I, takich jak Kraków, Gdańsk, Poznań, to jednak rozwój Warszawy w XVIII w. i jej stołeczność od końca XVI w. sytuację tę już zmienił. Już w średniowieczu było na Mazowszu 11 miast zaliczanych do II kategorii, czyli znaczących ośrodków rynków lokalnych. Ponieważ Mazowsze pod względem urbanizacji ustępowało innym częściom Polski, tutejszą specyfiką była znaczna przewaga ośrodków tzw. IV kategorii, które stanowiły ok. $\frac{3}{4}$ ogólnej liczby miast⁴.

Kryteria doboru miast do publikowania dla nich atlasów historycznych są różnorodne. Z jednej strony uwarunkowane jest to rolą, jaką dany ośrodek miejski spełnia w życiu gospodarczym, politycznym, społecznym, prawnym, z drugiej w grę może wchodzić sąsiedztwo kompleksów o znaczeniu militarnym, a także typ miasta. Z recenzji do dotychczas opublikowanych zeszytów atlasu, jak również z konsultacji z historykami i kartografami wiemy, iż dla celów poznawczo-porównawczych ważne jest również objęcie pracami wydawniczymi mniejszych ośrodków. Tak więc od tej strony Mazowsza ze względu na wyżej wymienioną specyfikę nie można eliminować. Pojawia się jednak pewien problem natury finansowej. Finansowanie atlasów miast jest trudnym wyzwaniem nie tylko dla krajów o podobnym stopniu zamożności co Polska. Historycy i kartografowie również w krajach uchodzących za zamożne muszą

⁴ H. Samsonowicz, *Gospodarka i społeczeństwo (XIII–początek XVI w.)*, [w:] *Dzieje Mazowsza do 1526 r.*, pod red. A. Gieysztor i H. Samsonowicza, Warszawa 1994, s. 270–293 (tam też starsza literatura).

szukać różnorodnych źródeł finansowania takiego projektu, a także znajdować sposoby w miarę oszczędnego, ale zawsze w ramach przyjętych powszechnie standardów międzynarodowych, wydawania poszczególnych zeszytów. W efekcie uzyskujemy nawet w tych krajach atlasy poszczególnych miast w wersjach bardzo skromnych. Atlasy publikowane w naszej serii cechuje przyjęcie zasady szczególnej troski o poziom naukowy i edytorski poszczególnych zeszytów. Na szczęście udaje się nam to realizować nie tylko ze środków KBN, ale również władz Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, samorządów poszczególnych miast i towarzystw naukowych (Towarzystwo Naukowe w Toruniu). Dopiero suma tych środków daje podstawy materialne do realizacji projektu. Z sondażowego rozeznania można wnosić, iż samorządy mniejszych miast, jak np. Mławy, są zainteresowane sfinansowaniem części kosztów opublikowania atlasu, a przede wszystkim kosztów druku, w zamian za część nakładu ($1/4 - 1/3$).

Drugim bardzo ważnym kryterium doboru miast do edycji atlasu jest stan zachowanych źródeł kartograficznych. Niejednokrotnie zmuszeni jesteśmy do wstrzymania prac nad edycją atlasu miasta właśnie z uwagi na brak dostatecznej bazy źródłowej. Problem ten będzie chyba jeszcze trudniejszy w odniesieniu właśnie do miast Mazowsza. Podstawą uwag, które obecnie w tym komunikacie formuję, nie jest jeszcze dogłębna kwerenda archiwalna, muzealna czy też prowadzona dla miast powiatowych w Ośrodkach Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej. Na to potrzeba jeszcze więcej czasu i środków materialnych. Szczególnie ważne jest przebadanie pod tym kątem zasobów owych ODGiK. Przy czym od razu należy dodać, iż w przypadku Mazowsza natrafiamy na ogromny dylemat związany z brakiem planów katastralnych z czasów Królestwa Polskiego, w odróżnieniu od zaboru pruskiego i austriackiego. Istotność posiadania tego rodzaju planów jest związana z wyżej wymienionymi wymogami MKHM, związanymi zarówno z potrzebą edycji owego planu, jak i jego roli jako podkładu do planu rozwoju przestrzennego miasta. Ponadto trzeba dodać, iż spośród katastrów z różnych okresów, najbardziej chodzi o ten, który ewentualnie pochodziłby z okresu przedindustrialnego. W dotychczasowych pracach wydawniczych kilka razy musieliśmy ten wymóg jednak w jakiś sposób zminimalizować, zwłaszcza z uwagi na dysponowanie jedynie kompletnymi planami tego typu dopiero z początku XX w. (Chełmno, Grudziądz). Sposobem na wypełnienie wspomnianego wymogu MKHM byłoby znalezienie planu (planów) z 1. lub 2. połowy XIX w., wykonanego w zbliżonej skali (1:2 500), z zaznaczonymi numerami działek, nieraz z naniesionymi nazwiskami ich właścicieli. Weryfikacji poddać należy dokładność sporządzenia tych planów w porównaniu do tych bardziej współczesnych.

Dotychczasowe kwerendy sondażowe, jak również opublikowane już atlasy, katalogi i albumy dotyczące miast mazowieckich pozwalają przyjąć, iż będzie można w przyszłości, ale nie szybciej niż za 2 lata, rozpocząć prace nad wydaniem atlasów dla niektórych miast z tej części Polski. Obraz, niestety niepełny, stanu zachowanych źródeł kartograficznych daje opracowany przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych w 1996 r. katalog planów przechowywanych

w archiwach państwowych Polski⁵. Prace nad wydaniem tego katalogu nie objęły niestety muzeów i bibliotek, a nawet w stosunku do zasobów archiwalnych można mieć duże wątpliwości, czy mamy do czynienia z kompletnym wykazem źródeł kartograficznych. Wynika to bowiem z pominięcia części planów (uwzględniono tylko te większe od 1:500). Ponadto publikacja zawiera jedynie te plany i mapy, które zewindycjonowano w momencie wykonywania kwerendy. Każdorazowo więc należy kwerendę dla poszczególnych miast wykonywać od początku, także po to, aby ustalić dokładne opisy jednostek kartograficznych, które mogą być brane pod uwagę przy selekcji materiału do publikacji. Ważny jest również stan zachowania poszczególnych planów. Ze względu na podniesiony problem braku planów katastralnych, należy poszukiwać owych zastępczych planów o określonych wyżej cechach, w tym sytuacyjno-własnościowych. Wydaje się, że w bibliotekach i muzeach poszczególnych miast będzie można znaleźć niezbędny materiał ikonograficzny do publikacji, jak również nie będzie większych problemów ze znalezieniem map okolic miasta, zarówno dla okresu sprzed II wojny światowej, jak i współczesnych. Podobnie będzie z planami współczesnymi miast. Ponadto są dostępne zdjęcia lotnicze miast, a gdyby ich brakowało nie ma większych problemów z zamówieniem.

Obecny stan zaawansowania kwerendy pozwala przyjąć wstępnie, że spośród miast mazowieckich pracami nad wydawaniem ich atlasów historycznych można by objąć w pierwszym etapie: Warszawę, Płock, Łowicz, Rawę, Mławę, Pułtusk i Czersk. Materiał kartograficzny dla tych miast jest w dużej mierze rozrzucony po licznych archiwach polskich i zagranicznych⁶, jak również po polskich bibliotekach i muzeach. Obecność w tym gronie stolicy państwa może wydawać się dziwna, z uwagi na ostatnio opublikowany atlas historyczny Warszawy, jak i wcześniej wydane plany tego miasta z różnych okresów⁷. Jednakże forma tych wydawnictw kartograficznych jest na tyle odmienna od wyżej wymienionych zasad edycji źródeł kartograficznych określonych przez MKHM, że powoduje prawdopodobnie konieczność niezależnego lub w kooperacji z dotychczasowymi wydawcami, opublikowania atlasu historycznego Warszawy. W przypadku atlasu tego miasta, który ma swoją wysoką wartość zwłaszcza z powodu objęcia kwerendą również archiwów i bibliotek zagranicznych (Berlin, Drezno, Moskwa, Kijów, Petersburg, Paryż) i tym samym poszerzenia naszej wciąż niepełnej wiedzy na temat kartograficznego obrazu stolicy Polski, chodzi zwłaszcza o jego albumowy charakter, w którym zamieszczono najcenniejsze zabytki kartograficzne, plany miast i okolic od XVIII w. do czasów II wojny świato-

⁵ *Plany miast w polskich archiwach państwowych. Katalog*, oprac. M. Lewandowska, M. Stelmach, pod kier. A. Tomczaka, Warszawa 1996.

⁶ *Ibidem. Pläne und Grundrisse von Städten sozialistischer Länder Europas (1574–1850)*, bearb. W. Klaus, [w:] *Deutsche Staatsbibliothek. Kartographische Bestandsverzeichnisse 3*, hrsg. E. Klemp, Berlin 1976.

⁷ *Atlas historyczny Warszawy*, t. I, pod red. A. Jankiewicz, P. Wespiański, M. Witecki, Warszawa 1999; B. Krassowski, B. Majewska, *Plany Warszawy 1655–1814*, Warszawa 1980, *Zabytki Polskiej Kartografii*, z. 3; B. Krassowski, B. Majewska, *Plany Warszawy 1815–1831*, Warszawa 1982, *Zabytki Polskiej Kartografii*, z. 4; L. Królikowski, L. Szaniawska, *Plany i mapy Warszawy 1832–1944*, Warszawa 1999.

wej. Forma ta, aczkolwiek koncentrująca się na kartografii urzędowej, opartej na pomiarach i publikacji niektórych planów w osobnej teczce, utrudnia niewątpliwie odgrywanie przez tę publikację roli materiału porównawczego w badaniach nad historią miast. Ponadto mamy do czynienia ledwie z tomem pierwszym całego atlasu. Dopiero w tomie drugim, jak zapowiadają wydawcy, można się spodziewać opracowań poświęconych dziejom rozwoju przestrzennego miasta (w jakiej formie?) i życiu jego mieszkańców, zaprezentowanym w układzie kartograficznym.

W tej sytuacji prace nad wydawaniem kolejnego tomu *Atlasu historycznego miast polskich* można by tymczasem rozpocząć od zeszytu poświęconego miastu Płock. Dla tego miasta zachowało się bardzo wiele źródeł kartograficznych, znajdujących się w archiwach polskich i zagranicznych, a wśród nich również i takie, które mogłyby w dużym stopniu zastąpić plan katastralny⁸.

Generalnie zdawać sobie jednak trzeba sprawę z tego, że z uwagi na pewną niekompletność materiału kartograficznego, a zwłaszcza na konieczność prze-rysowywania planów sporządzonych w różnych skalach i sprowadzania ich do stosowanej przez wydawców europejskich (1:2 500) jako podkładu do planów rozwoju przestrzennego, prace nad poszczególnymi zeszytami mogą być bardzo pracochłonne i długotrwałe.

⁸ K. Staszewski, *Plany i pomiary miasta Płocka oraz gruntów podmiejskich od roku 1793 do lat ostatnich*, Płock 1938; R. Cieśla, *Plan miasta Płocka (w komentarzu do województwa płockiego)*, [w:] *Atlas historyczny Polski*, pod kier. S. Herbsta, Warszawa 1973, s. 48–51, mapa główna, Miasto Płock ok. 1578 r. Plan w skali 1:10 000.